

Təyyar SALAMOĞLU

SABİRİN MİLLİ İNTİBAH İDEALI

(“İCTİMAİ YUXARILAR” A MÜNASİBƏT KONTEKSTİNDƏ)

Mirzə Ələkbər Sabir çoxəsrlik poeziyamızın parlaq ənənələrini layiqincə yaşatmaqla bərabər, ədəbiyyatımızı keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldərək onu ictimai məfkurə baxımından daha da zənginləşdirən söz ustası kimi geniş şöhrət tapmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında formalaşmış ədəbi cərəyanın aparıcı simalarından olan mütbəhəkar şairin yüksək istedadla yaratdığı əsərlərin başlıca mövzusunun mənəvi saflıqta, mədəni yüksəlişə və maariflənməyə çağırış təşkil etmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamından

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında milli tənqidi realizmin obrazlar aləmi tipoloji cəhətdən iki qrupda təsnif edilmişdir: “ictimai aşağılar” və “ictimai yuxarılar” (ifadələr Y.Qarayevindir - T.S.). Obrazların tipologiyasına uyğun olaraq tənqidi gülüş də mahiyyətcə iki növə ayrılmış, “ictimai aşağılar”a münasibətdə tənqidi gülüşün oyadıcı (başqa sözlə, təbiiyəcidi), “ictimai yuxarılar”a münasibətdə isə onun ifşaedici (başqa sözlə, öldürücü, məhvedici) xarakteri və məzmunu öne çəkilmişdir. “İctimai aşağılar”a “xalq” adı verilmiş, onların yaşamaq, ictimai və milli şüurca təbiiyələnilib inkişaf etmək, son nəticədə özünü dərk edərək vətəndaş kimi yetişmək haqqı təsbit edilmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığı xalqın ancaq “ictimai aşağılar”dan ibarət olması fikrinin ictimai, estetik və elmi şüura yeridilməsi üçün uzun və məqsədyönlü bir yol keçmişdir.

Xatırlamaq və ya xatırlatmaq yerinə düşər ki, sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı proletar-sovet ədəbiyyatı uğrunda mübarizə apardığı ilk onilliklərdə ədəbi düşüncədə özünə yer alan “xalq” anlayışına sinfi məzmun verməyə çalışmış, xalqdan ümumi şəkildə danışmağı məqbul hesab etməmişdir. Məsələn üçün, 20 - 30-cu illər tənqidinin aparıcı nümayəndələrindən biri olan Ə.Nazim bir tərəfdən ədəbiyyatın ictimai həyatdakı roluna münasibətdə sənətkarın “xalqa xidmət” funksiyasını öne

çəkər, digər tərəfdən isə sənətkarları “xalq məfhumunu ideallaşdırmaq”da günahlandıraraq “xalqın sinfi siması bəlli deyildir” - deyirdi. “Lakin biz xalqa müsəvi hüquqlu bir gözlə baxmırıq” deyən Ə.Nazim ədəbiyyatı “proletar sinfinin rəhbərliyi ilə ortabax, muzdur və fəqir kəndlilərin sinfi ittifaqı”na xidmətə səsləyirdi. Bu, əslində, sovet ədəbiyyatşünaslığının 20-30-cu illərdə dövrüyyəyə buraxdığı ədəbiyyat siyasətinin ifadəsi idi. Siyasi rejimin bu siyasəti klassik irsə də birmənalı şəkildə tətbiq edilir, ədəbi-elmi qiymətləndirmədə sinfi məzmun öne çəkilirdi. 20-30-cu illər tənqidində və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sonrakı inkişaf mərhələlərində “Molla Nəsrəddin”çi sənətin “ictimai yuxarılar”a tənqidi, “ictimai aşağılar”a rəğbatlı münasibəti öz estetik mənasından uzaqlaşdırılaraq, sinfi ziddiyyətlərin inikası zəminində təfsir edilmiş, məhz bu mənada Mirzə Cəlil, Sabir sənətində proletar ədəbiyyatına “estetik dayaqlar” tapılmışdır. Realist sənət nümayəndələrinin milli oyanış, milli özünüdərk və vətəndaşlıq qayələrindən güc alan estetik konsepsiyalarına “sinfilik” donu geyindirilmişdir. Bütövlükdə Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığını milli tənqidi realizmin zirvəsinə qaldıran estetik kamillik yox, aşağı təbəqələr müdafiə konteksti öne çəkilmişdir. Ə.Nazim qəti bir qənaətlə yazırdı: “Əgər Sabir bu gün sağ olsa idi, inqilabçı bir Azərbaycan sairi olacaq və Azərbaycan proletar ədəbiyyatının başında duracaqdı.” Bu mülahizə yanlışdır. Sabir və Mirzə Cəlil XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında - tənqidi realizmində bir medalın iki üzü kimi idilər. Sabir sağ olmasa da, Mirzə Cəlil sağ idi və o, Azərbaycan proletar ədəbiyyatının və ya nasrinin nəinki başında durmadı, heç onun sıra nəfəri də olmadı. Çünki proletar ədəbiyyatı Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığına təkən vətən milli və demokratik zəmindən, həyat əsasdan məhrum idi.

Bununla belə, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının bütün sonrakı mərhələlərində Sabiri sosrealizmin astanasına qədər gətirib çıxarmaq tendensiyası davam etdi. Sabir irsinin ədəbi-elmi qiymətləndirilməsində onu proletar ədəbiyyatına “yaxınlaşdıran” cəhətlərin öne çəkilməsi əsas meyar oldu. Fikrimizcə, görkəmli nəzəriyyəçi alim Y.Qarayev Azərbaycan realizminin tipoloji cəhətdən arasırdın və onun ilk mükəmməl təsnifini verən “Realizm: sənət və həqiqət” monoqrafiyasındakı aşağıdakı fikri ədəbiyyatşünaslığımızın sovet dövründə Sabirə verdiyi ən son və ümumiləşdirici qiymət kimi dəyərləndirmək olar: “XX əsr ədəbiyyatımızın böyük xadimləri Sabir və Mirzə Cəlil realizminin nailiyyətlərində artıq gələcək Qorki realizminin, bu günkü realizmin ən yaxın sələfini görürük” (Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. “Elm”, 1980, s.239).

Məsələ onda deyil ki, bu gün bu mülahizəni elmi həqiqət kimi qəbul etmək mümkün deyil, məsələ ondadır ki, XX əsr tənqidi realizminin, o cümlədən Sabir realizminin estetik prinsipləri və məzmunu müəyyənləşdiriləndə, bütün hallarda bu tendensiya tədqiqatçılar üçün ilkin çıxış nöqtəsi olmuşdur.

Y.Qarayev yazırdı: “Bu mənada “Xalq” obrazının olmadığı, xalqın iştirak etmədiyi şair Sabirdə yoxdur. O, böyi verəndə bəyin, burjuvay verəndə burjuvayın, ruhaninin verəndə ruhaninin dili ilə xalqdan söz açır. Yeninin mənəvi intibah törcümeyi-halı burada həmişə köhnənin süqut və tənəzzül tarixçəsi ilə bir yerdədir” (Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. s.221).

Burdakı “xalq” anlayışının, başqa sözlə, Sabirin “xalq” obrazının məzmunu “ictimai aşağılar”a tabe tutulur. Sabir şeirinin “yeni məzmunlu

xalqiliyi və partiyalıhğı"nın burda fəhlə və kəndli sinfinin bilavasitə özü"nün danışması ilə müəyyənləşdirilməsi də bunu sübut edir. Yuxarıdakı mülahizədə "xalq" a aid edilən "yeninin mənəvi intibahı" da ancaq "ictimai aşağılar"ı nəzərdə tutur. "Köhnənin süqut və tənəzzül tarixəsi ilə" isə "ictimai yuxarılar" hədəfə alınır.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın ən mühüm uğurlarından biri sayılan "Realizm: sənət və həqiqət" monoqrafiyasında Y. Qarayev Sabir yaradıcılığının estetik dəyərini aşağıdakı kimi qiymətləndirir: "Fəhlinin burjuva, kəndlinin mülkədara meydan oxumağa başladığı bir dövrün hərtərəfli inikası bu poeziyanı ümumxalq intibahının inikası olan bir poeziya hesab etməyə bizə haqq verir". Bu sitatda "ümumxalq intibahı" anlayışı cazibədar görünərsə də, ümumi kontekstdə onun ancaq "ictimai aşağılar"ı nəzərdə tutduğunu nəzərə alsaq, bu mənada Sabirin yaradıcılığını "ümumxalq intibahının inikası" kimi dəyərləndirmək onun ideya-estetik dəyərini azaldır və şairin həqiqi sənət idealının düzgün dərkinə mane olur.

M.Ə.Sabirin poeziyası milli intibah uğrunda mübarizədən doğulmuşdur. "Sabir millətdən ötrü çalışırdı"(A.Səhhət). A.Səhhətin "xalq" yox, "millət" anlayışını ödə çəkməsi təsadüf deyildi. Həç sovet ədəbiyyatşünaslığının "millət" yox, "xalq" anlayışını ödə çəkməsi də təsadüf deyildi.

Sabirin poeziyası Azərbaycan xalqının millət kimi təşəkkülü və formalaşması dövrünün poeziyası idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyası yenidən formalaşmaqda idi. Millətin formalaşması üçün kapitalizmin inkişafı və bunun nəticəsi olaraq burjuaziyanın meydana çıxması, müxtəlif sosial təbəqələrin yaranması əsas amillərdən sayılır. Məlumdur ki, "kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş vermiş dəyişikliklər, Azərbaycanın ayrı-ayrı əraziləri arasında iqtisadi birliyin yaranması, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlməsi kimi amillər vahid dili, mədəniyyəti, ərazisi, iqtisadi və mənəvi həyatı olan Azərbaycan xalqının burjuva milləti kimi formalaşmasına səbəb oldu" (Azərbaycan tarixi. Bakı. Azərənşr, 1994, s.612 - 613). Millət kimi formalaşmaq üçün - bütün bu yuxarıda sadalananların həyata keçməsi üçün milli - mənəvi birlik, milli-ideoloji təfəkkür, başqa sözlə, milli şüurun formalaşması ən əsas şərt idi. Fəlsəfi ədəbiyyatda göstərilir ki, "milləti təşkil edən əlamətlərdən biri kimi milli özünüdərkə də qeyd etmək lazımdır. Milli özünüdərk özünü bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır... Əslində, millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlanıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar." (İmanov H. Fəlsəfinin əsasları. Bakı. "Turan evi", 2007, s.381)

Estetik düşüncə həmişə ictimai şüurun inkişafını qabaqlamışdır. XX əsrin ədəbi və mədəni fikir tarixində romantizm və tənqidi realizmin böyük yeri, ilk növbədə, milli şüurun formalaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə ilə və deməli, mahiyyətə fəlsəfi ədəbiyyatda da göstərilirdi kimi, "millətin mövcudluğu", özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə ilə dəyərlənir.

Sovet rejimi ideoloqlarının antiburjuaziya siyasəti xalqı millət kimi formalaşdıracaq əsas dayaqlardan məhrum etməyə hesablanmışdı. Burjuaziya düşmən sinfi elan edilirdi və bunun mənası təkcə sinfi antoqonizmdə, aşağı təbəqələrin mənafeyinə müdafiəsində axtarılmalıydı. Cəmiyyətin istismar olunanlar və istismar edənlər təbəqələrinə bölünməsinə öndə dayanan "ictimai aşağılar"ın mənafeyi

deyildi. Burada ancaq siyasi rejimin mənafeyi əsas götürülürdü. Sovet rejimi yarandıqı gündən antimilli xarakter daşıyırdı. Burjuaziyanın ölməyə məhkum edilməsi, "ictimai aşağılar"la "ictimai yuxarılar"ın qarşı-qarşıya gətirilib düşmən siniflər elan edilməsi milli birliyə mane olmaq siyasəti idi. Bu siyasət xalqın millət kimi formalaşmasının və deməli, öz milli varlığını dərk etməsinin qarşısını almağa yönəlmişdi.

"Füyuzat"çıların və ümumən romantiklərin sənət konsepsiyasındakı millət amili və burjuaziya təəssübkeşliyi isə, mahiyyətə milli birlik, milli harmoniya yaratmağa istiqamətlənmişdi.

*İmzasını qoymuş millət övraqi - hayətə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində -*

dəyən romantik sənətin mübarizəsi milli varlıq uğrunda mübarizə idi. Sovet rejimi burjuaziyaya qarşı "müharibə"ni xalqı millət kimi formalaşdırmaq imkanından məhrum etmək üçün başlamışdı. Romantik estetik düşüncə bütün gücü ilə milli oyanışa, milli özünüdərkə köklənmişdi. Bu mənada romantik sənətlə:

*Çeynəndi millətim, neylim, huquqi-əqdasi?!
Ya ki, həç bir yerdə yoxdur hörməti, şəni, səsi -*

dəyən realist sənət arasında həç bir "Çin səddi" yox idi. Lakin siyasi rejimə görə, bu "Çin səddi"nin olması vacib idi. Romantiklərin "burjuaziyanın ideoloqları", realistlərin inqilabi-demokratik fikir qarçılarını kimi təqdim və təbliğinin siyasi-ideoloji əsasında imperiyanın öz sələfindən alaraq davam etdirirdi "parçala və hökm sür" siyasəti dayanırdı.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı hesab edir ki, "...fəhlə - Sabir poeziyasında artıq epizod və ünsür deyildi, "vətən" sözü ilə, "hürriyyət" sözü ilə yanaşı, "fəhlə" sözü də "Hophopnamə"də üç əsas mübtədadan biri idi" (Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. s.224)

Müasir elmi düşüncə bu fikri həqiqət kimi qəbul edə bilməz. Fikrimizə, "Hophopnamə"nin "əzəl mübtədasi" "millət" sözüdür. Y. Qarayevin müstəqillik dövründəki araşdırmalarında müəyyən mənada bu fikir təsdiq olunur. Tədqiqatçı "Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər" kitabında yazırdı: "Əlbəttə, Sabirdə "millət" obrazı həm də yuxarıda bir-bir xatırladığımız satirik-sosial nüsxələrin çəmindən yaranır və əslində, bütövlükdə "Hophopnamə" də elə "Millətnamə"dir" (Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı. "Elm", 2002, s.378). "Hophopnamə", doğrudan da, "Millətnamə"dir. Lakin Y. Qarayevin təfsirlərində bu anlayış öz həqiqi sosial məzmununa adekvat şəkildə yox. "xalq" anlayışının (özü də ancaq "ictimai aşağılar"dan ibarət xalq anlayışının) müstəqillik dövrünün düşüncəsinə uyğun olaraq "millət" anlayışı ilə mexaniki əvəzlənməsi şəkildə işlənir. Y. Qarayev Sabirin "millət" anlayışının "burjuaziya və proletariat, bəylər və kəndlilər, tacirlər və sənətkarlar" (Azərbaycan tarixi.s.613) və başqa sosial təbəqələrin birliyindən ibarət bir topluluq kimi təfsir etmir. 20-30-cu illər tənqidi "xalqa musavi hüquqlu bir gözələ" baxmadığı kimi, müasir ədəbiyyatşünaslıq da "millət" məfhumunu müxtəlif sosial təbəqələrin bərabər hüquqlu birliyi kimi təsəvvür edə bilmir. "Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX-XX yüzillər" kitabında da müxtəlif sosial zümlələri təmsil edən obrazlar müsbət və mənfə

qəhrəmanlar bölgüsünə yerləşdirilərək, mahiyyətcə "ictimai ağaclar" və "ictimai yuxarılar" kontekstini yenidən öna çıxarır. Düşünürük ki, alimnin Sabir satirasının sosial məzmununda "fəhlənin, kəndlinin mənəvi-axlaqçı bir hərəkət səviyyəsində dövrün şüur intibahında kəsb etdiyi ilkin münaşəkəkillik"dən söz açılmasını, burjuaziyaadan isə "eyni bir ictimai ölüm və matəm mahnisini oxuyanların "vahid xoru" kimi yer almasını öna çəkməsi (Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. s.367 - 368) böyük şairin milli intibahı milli birlik şəklində təsəvvür etməsi haqiqətini yetərincə kölgədə qoyur.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının bütün mərhələlərində Sabir satirasının ifadəçisi mahiyyəti öna çəkilmiş, "Hophopnamə" müəllifinin estetik idealına bu istiqamətdə elmi açıqlar verilmişdir.

"Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər" kitabında Y.Qarayev yazır: "Sabirin cəmiyyətdəki "övlülər"dən ayrılıqda hər birinə həsr etdiyi şeirlər də hamısı bir yerdə bu cəmiyyəti hortərəfli səciyyələndirir. Lakin onun elə şeirləri də var ki, şair bunlarda cəmiyyətin bütünündə "sütunları"na seçib bir yerə yığır (Mirzə Cəlildə, Üzeyir bəyda olduğu kimi) və onların hamısını birdən gülür. "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" səhnəçiyində belə "sütunlardan" 12-si bir yerdədir və hərə özünü birca cümlə ilə elə səciyyələndirə bilir ki, bu 12 rəcəzdən, "monoloqdan", 12 "avtoxarakteristikadan" cəmiyyətin bir rəsmi, bir portreti yaranır. Sən demə, bu 12 kişi, əslində, 12 lotu və 12 dələduz imiş" (Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. s.378 - 379).

Bizə çox qərībā və təəcəbüllü gəlir ki, Sabirin tənqid hədəfinə çevirdiyi müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinə (vəkil, həkim, rövşəxan, molla, şair, avam, qəzetçi və s.) "lotu" və "dələduz" yarlıqı yapışdırandan sonra görkəmli nəzəriyyəçi alim boyaları bir qədər də tündləşdirərək fikrini aşağıdakı kimi davam etdirir: "Lakin cəmiyyətdəki dələduzların Sabir satirasının aynasında görünən sərgisi yalnız yuxarıda çəm olan mafiyadan, böyük süfrə başına toplanan kiçik lotulardan ibarət deyildir". Alim "Hophopnamə"dəki "kübar", "mötəbər" və "məddahlər" a da satırlar siyahısı "na kafir "məominlər" və cahil "üləmələr", mundirli nadanlar, alimi - biəməllər, lakey ərbablar və nökr millət vəkilləri, manqurt - ziyalılar, məlun məmurular, duma şubədələri (?), "qlasnilər", "dəzi" çar nazirləri və alverçi şah və sultanları da əlavə etdikdən sonra yazır: "O da maraqlıdır ki, Sabir nənki cəmiyyətin "sütunları"nı ifşa edirdi, üstəlik, həmin saxta "sütunlar" a inanınlara - sadələvh və xəyalpərəst "məddahlər" a da satırlar həsr edirdi." (Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. s. 379)

Əlbəttə, adı çəkilən sosial tiplərin Sabir satirasında tənqid hədəfinə çevrilməsi mübahisə predmeti deyil. Fikrimizcə, cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinə Sabirin "lotu", "dələduz" və "mafilya" qüvvələri səviyyəsində yanaşması və bütün bu təbəqələrin nümayəndələrinin cəmiyyətin "övlülər"i və ölü qüvvələri elan edərək, onları ifşa hədəfinə çevirməsi fikri (məhz ifşa hədəfinə) o qədər də məntiqi səslənmir. Vulqar sosioloji tənqidin qoxusu gələn bu mülahizələr tənqid hədəfinə münasibətdə Sabirin estetik idealının mahiyyətini izah etmək gücündə deyil. Tənqidi realizmin "qəti inkar məzmunu" daşması fikri (Y.Qarayev) bizə kifayət qədər mübahisəli görünür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, tənqidi realizmdə tənqid hədəfinə münasibət daha çox ona böyük sevgidən doğurdu. Bu mənada razılışmaq lazım gəlir ki, tənqidi realizmdə

"... millətin namına millətə söylənən "övlülər" xitabı, əslində, ona dəhşətli bir "elani - eşq" idil... bu yalnız "gülə - gülə ağlamaq" yox, həm də "gülə - gülə sevmək" üsulu idil..." (Y.Qarayev). Bu mülahizələr, əslində, tənqidi realizmin tənqid hədəfinə münasibətini dəqiq ifadə edir. Ancaq sovet ədəbiyyatşünaslığı, çox vaxt müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da tənqidi realizmdə, o cümlədən Sabir yaradıcılığında tənqidin hədəfini düzgün müəyyənləşdirdisə də, sənətkarın tənqid hədəflərinə münasibətini sinfi mövqedən şərh edir. Tənqidi realizmdə "gülə - gülə sevmək" üsulu ancaq "ictimai ağaclar" a aid edilir. "İctimai yuxarılar" isə, bir qayda olaraq, burda ifşa hədəfi - nifrət obyektini kimi götürülür. Ona görə də, tənqidi realistin milli intibah uğrunda mübarizə ideali ancaq fəhlə və kəndliyə, başqa sözlə, "ictimai ağaclar" a aid edilir. Fəal vətəndaş, milli və ictimai şüuru oyanmış vətəndaş uğrunda mübarizə fəal fəhlə, fəal kəndli, vətəndaş fəhlə, vətəndaş kəndli uğrunda mübarizə ilə əvəz edilir. Hətta ən çağdaş ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsində belə bir qənaət özünə yer alır ki, "ağadan mujikə" (L.Tolstoy), "inqilabçı kəndlidən inqilabçı fəhləyə" (Q.V.Plexanov) sxemi Azərbaycanda tənqidi realist ədəbiyyatın təcrübəsində avam kəndlidən və fəhlədən fəal vətəndaş şəklini alır".

Bizim fikrimizcə, ifşa Sabir üçün məqsəd deyildir. Əslində, Sabir ifşa yox, tənqid edir və bu tənqid heç bir halda hansısa bir sosial təbəqəni, zümrəni təmsil edən tipi sıradan çıxarmaq, məhv etmək məqsədi daşmır. Ümumiyyətlə, Sabirin estetik düşüncəsində ölümə məhkum olan milli-sosial təbəqə yoxdur. Sabir yenicə yaranmaqda olan burjuva münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir. Sabir bu mübarizədə məqsədə yetməyin çətinliklərini bütün təfərrüatına qədər təsəvvür edir. O, milli birlik uğrunda mübarizənin taktika və strategiyasını daqiq müəyyənləşdirir. Milli birliyə milli şüuru oyatmaqna nail olmağın mümkünlyünə Sabirdə heç bir şübhə yoxdur. O, çox yaxşı bilir ki, milli şüuru tərbiyə etmək lazımdır:

*Ümmətin rəhnəməsi tərbiyədir,
Millətin pişvəsi tərbiyədir.
Tərbiyətlə keçir umuri-cəhan
Hər işin ibtidası tərbiyədir.*

Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə "işin ibtidası"ndan - tərbiyədən başlamışdı. Sabirin tərbiyə məktəbində sinif və yaxud təbəqə, zümrə ayrı-seçkiliyi yox idi. Onun əsas tərbiyə üsulu tənqid idi. Böyük sələfi Axundov kimi o da "istehza, gülgü və məsxərə yolu ilə" yazılan əsərin tərbiyəvi - idraki gücünə inanırdı. Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hər çür qüsurları,özünü dərk edərək vətəndaş kimi formalaşmağa, vətən və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə mane olan hər çür əxlaqı və mənəvi, sosial naqisliyə qarşı kəskin tənqidi münasibət Sabir satirasının haqiqi milli məzmununu yaradır.

Y.Qarayev yazır ki, "haqiqi realist vəsütlə təsvir olunduqda insan problemi həm də xalq (oxu: millət - T.S.) bəddi hədəf kimi seçiləndə yaranır" (?Qarayev Y. Realizm: sənət və haqiqət. s.155 - 156). Sabirin yaradıcılığında millət bütün sosial təbəqələri ilə birlikdə hədəf seçilmişdi və burda tənqid obyektinə münasibətdə "ictimai ağaclar"la "ictimai yuxarılar" arasında heç bir prinsiplial fərq müşahidə olunmur. O mənada ki,

Sabirin tənqid hədəfi millətin ictimai şüur yoxsulluğu idi və bu mənada heç bir sosial təbəqənin vəziyyəti ürəkəcan deyildi. Heç bir sosial təbəqə vətəndaş yetkinliyi səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Lakin bu yüksəliş zamanın qarşısına qoyduğu ən əsas tələb idi və bunsuz millətin özünü təmsid etməsi, "seyrə balonlarla çıxan" başqa millətlərlə ayaqlaşması qeyri-mümkün idi.

Sabir ictimai şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizəni təkcə "ictimai əşağular" arasında yox, həm də "ictimai yuxarılar" arasında aparmağı vacib sayırdı. İctimai şüurun təkcə fəhlə və kəndlidə yox, eyni zamanda, kapitalist və mülkədar, o cümlədən hər cür yuxarı təbəqə nümayəndələrində çatışmadığını görür, onları hər cür mənəvi şikəstliyə aparan virusların sindromlarına qarşı profilaktik tədbirlərin görülməsini vətəndaş düşüncəli sənətkarın üzünə düşən əsas vəzifə hesab edirdi.

Sabirin "Zaman nə istəyir? Amma biz..." adlı 1908-ci ildə "Təzə həyat" qəzetində çap olunan bir məqaləsi vardır. Şairin dünyagörüşünün və estetik idealının mahiyyətini başa düşmək üçün həmin məqalə çox böyük dəyər kəsb edir. Bütövlükdə bu məqaləni onun böyük sənət yoluna çıxışının manifesti, proqram - məramnaməsi hesab etmək olar.

Həmin məqalədə Sabir millətimizin geridə qaldığından, "millətdən, milliyətdən bixəbər olanlar"ın çoxluğundan, başqa sözlə, milli şüurun inkişaf etməməsindən, bununla bağlı millət övladlarının, xüsusən gənclərin üzünə düşən çətin vəzifələrdən danışır. Elm, savad, təhsil, mədəniyyət, uğrunda mübarizənin zəruriliyindən söz açır və bunu "ümidli - istiqbalımız" üçün əsas çıxış yolu hesab edir. Sabir başlanılması zəruri olan milli-mədəni hərəkətdə bütün ictimai zümrələrin, o cümlədən "pullular"ın da iştirakını zəruri sayır. Bununla belə, Sabir çox yaxşı başa düşür ki, başlanılması zəruri olan milli - mədəni hərəkətin böyük əhəmiyyəti "pullular" birdən birə başa düşə bilməzlər. Sabir "avam əğniyanı məarif yoluna təşviq, tərgib edib də məktəb açdırmağı" milli tərəqqi, inkişaf naminə vətəndaş ziyalıların üzünə düşən ən vacib vəzifələrdən hesab edir və yazırdı: "Zira, pullularımız əksəriyyətlə avam olduqları üçün məktəbin fəidəsini, mənfəətini, xeyrini kəmalınca düşünməzlər. Düşünmədikləri üçündür ki, bu yolda sərfi-ümmət edib pul da xərcləməzlər. Amma oxuması, qeyrətli cəvanlar o avam əğniyanı məarif yoluna təşviq, tərgib edib də məktəb açdırma bilərlər" ("Hophopnəmə". İki cildə, II cild. Bakı, Şərq - Qərb, 2004, s.204)

Sabir millət üçün tələyüklü bir zamanın gəldiyini, ancaq hərəkət və yəna də hərəkət müqabilində tərəqqiyə, sosial və mədəni inkişafa nail olmağın mümkünlüyünə inanırdı. "Likulli gəmin fərəcün və likulli dəin-dəvaün" (Hər bir qəmin sonu və hər bir dərdin dərmanı vardır) hikmətinə söykənən, başqa sözlə, gələcəyə nikbin baxan şair, milli qüvvələri bir araya gətirməklə irəliləyən doğru hərəkətin mümkün olacağına inam bəsləyirdi. "Öz biləcəyimi, anlayacağımı millətimə xidmət bilib də yazmaqdan geri durmuyorum" deyəən şair "hər kəsə də bu yola çağırır"dı.

Sabirin estetik düşüncəsində "əğniya"-nın - dövlətinlin düşməni obrazı yox idi. Başqa sözlə, Sabir aşağı-yuxarı təbəqə münasibətlərinə antoqonist ziddiyyətlər prizmasından yanaşmırdı. Şairin "Ey müsibətəzdə dindəşlarım, etdikcə nəzər" adlı bir matəm qəsidəsi - növhəsi var. Bu növhə Şamaxı quberniya qazisi Hacı Məcid Əfəndinin ölümü münasibətilə yazılmışdır. Elmi ədəbiyyatşünaslıqda əksər hallarda Sabirin "din xadimi"ni "alimi-həqiqi", "pədəri-mənəviyi-əhli-vətən" adlandırması şairin "dünyagörüşü və din xadimlərinə münasibətindəki məhdudiyət"lə izah

edilmiş. "İnqilabçı satirikin din xadimlərinə münasibət məsələsində axıradək ardıcıl, prinsipial mövqə tutmaması, bəzən dini təsirə qapılaraq ruhanilərə güzəştə getməsi" kimi mənalandırılmışdır. (M.Ə.Sabir. "Hophopnəmə". İki cildə, II cild. Bakı. Yazıcı, 1992)

Sabir 1856-1906-cı illərdə İran şahı olmuş "Müzəffərəddin şahın vəfatına" da matəm şeiri həsr etmişdir. Şairin "Dekabrın 31-ci günü..." adlı eyni münasibətə yazılan və ilk dəfə "İrşad" qəzetində (11 yanvar 1907, №8) çap olunan müxbir yazısından öyrənirik ki, matəm şeiri geniş kütləni "bəğayət müttəssir" etmiş, təziyə mərasimində şair əlavə olaraq "şah həzrətlərinin vəfatı münasibətinə hürriyətə aid bir nitq" də oxumuşdur. Müzəffərəddin şahın vəfatı münasibətilə yazdığı matəm şeirində Sabir onun əməllərinə çox yüksək dəyər verir:

*Müqəddəs fikri, pak əqli, zəkasi,
Vətən övladının oldu baqasi,
Verib İrənə qanuni-əsası.*

Şairin "ictimai yuxarılar"a və yaxud özünün ifadəsincə desək, "əğniyalər"a bu rəğbətlə münasibət onun dünyagörüşündəki - dini və siyasi baxışlarındakı ziddiyyət və ya məhdudiyət kimi izah oluna bilərmi? Fikrimizcə, yox. Sabirin "gündəlik həyat və məişətdə dindar olduğu kimi, dünyagörüşündə, şeir yaradıcılığında da dini təsirlərdən uzaq" (Bu barədə geniş bax: Bayramoğlu A. Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri). Bakı. "Qismət", 2003, s.82 - 90) olmadığı və ümumiyyətlə, onun dindar olduğu bir həqiqətdir və zənn edirik ki, bu gün bu məsələ sabirşünaslıqda mübahisə obyektinə ola bilməz. Ancaq məsələ bunda deyil. Məsələ ondadır ki, Sabir millətə xidmət edirdi. Əməli, fikri və düşüncəsi etibarlı ilə xalq, millətə yaxın olan, onun tərəqqisi naminə çalışmış çalışan hər bir fərd, şəxs Sabir üçün millət övladı, vətəndaş idi və şair onun milli təkamülə təkan verən hər bir hərəkətini alqışlamağa, təqdir etməyə hazır idi. Madam ki, mənbələrdə "özünün həyat tərzi, görüşləri, təbii etibarlı ilə uzaqgörən bir şəxs" (Alxan Bayramoğlu) olan Hacı Məcid Əfəndinin xeyirxah əməlləri barədə təfəssilatlı məlumatlar verilir və biz bu məlumatlardan öyrənirik ki, o, şiə və sünni arasında iradət və məhəbbət artırmağa nəhayət dərəcədə güşlişir etmiş, uçub dağılımış Şamaxı şəhər məscidini və onun yanındakı məktəbi təmir etdirmək üçün var gücü ilə çalışmış, məhz onun xidmətləri sayəsində 1906 - cı ilin yayında Qarabağ zərərdidərlərinə Şamaxı şəhərindən bütün ətraf şəhərlərdən daha artıq ianə toplanmış, hətta böyük şairin qaragümrəuqlərin ittihamlarından qurtarmasında da əlindən gələni əsirgəməmişdir (Bayramoğlu A. Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri). s.83), onda Sabirin Hacı Məcid Əfəndinin ölümü ilə bağlı dərin təəssüf hissi keçirməsi və onun ölümünə mərsiyələr həsr etməsi tamamilə təbii və məntiqi cəhətdən izah olunanıdır. Bu məqamda, heç şübhəsiz Hacı Məcid Əfəndi şairi Şamaxı qazisi - din xadimi kimi yox, millətin istiqbalı yolunda çalışan vətəndaş - insan kimi maraqlandırır.

Tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyallığa, fikrin üstüörtülü, dolaylı ifadəsinə üstünlük verir. Bu, Sabir poeziyasında da belədir. Lakin satirik üslubunun artıq formalaşmaqda olduğu illərdə belə, şair bəzən onu narahət edən fikir və düşüncələrini açıq, birbaşa ifadədən çəkinməmişdir. Sabir üçün əsas olan millətə çatdıracağı fikir idi, bu fikrin poetik ifadə forması şairi o qədər də narahət etmirdi. "Şimdi fürsət var ikan

bir iş gör istiqbal üçün!" şeiri millətin imkanlı səxslərinə - əğniyalara, əslində, şairin nöqtəyi-nəzərinca millət üçün, vətən üçün konkret işlər görmək imkanına malik olan vətən övladlarına müraciətlə yazılmışdır. Şair onları millət və vətən, onun gələcək taleyi üçün (istiqbalı üçün) iş görməyə, əməli hərəkətə keçməyə çağırır:

*Getdi əldən millətin, fikrin nədir əmsal üçün?
Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün!*

*Yoxmu bir zihimmət olsun bəisi-irşadımız?
Əlmədaris, əğniya, sizdəndi istimdadımız!*

Sabirin "Sizdəndi istimdadımız" deyərək milli tərəqqi naminə hərəkət gözlədiyi "əğniyalar" - ictimai yuxarıları satirik şeirlərində tənqid hədəfinə çevirməsi onun sənət idealının ziddiyyətli tərəfləri kimi izah oluna bilərmi? Fikrimizcə, yox.

Sabir iqtisadi münasibətlərin tam formalaşmadığı bir cəmiyyətdə ictimai şüurda özünü göstərən naqislikləri tamamilə təbii sayırdı. Məqsəd bu naqislikləri aradan qaldırmaq idi. Sabir satirası ilk növbədə əğniyanın diqqətini millətin dərdlərinə tərəf yönəldirdi. Bu dərdlərə, problemlərə güzgü tuturdu.

*Millət necə tarac olur - olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur - olsun, nə işim var?!*

sözləri millətin dərdlərinə bigənə, laqeyd yanaşan vətəndaşın dilindən səslənsə də, buna görə də o, estetik düşüncənin tənqid obyektinə çevrilsə də, Sabirin əsas məramı bu deyildi. Sabirin əsas məqsədi millətin dərdlərini (əslində, problemlərini) obyektivə gətirmək, böyük görüntü ilə ondan söz açmaq idi. Burada vətən övladının yaşamaq imkanlarını itirməsindən, dilənciliyə qurşanmasından, aqibətsizliyindən, sosial durumunun acınacaqlı olmasından və bu barədə düşünməyin vacibliyindən, başqa millətlərin tərəqqi yoluna qədəm qoymasından, bizim də bu yolla getmək vaxtımızın çatmasından söz açılır. Əlbəttə, Sabir tərəqqi, ictimai inkişaf yoluna düşməyə mane olan ən əsas bəlaləri də bədii təhlil obyektinə çevirməyi unutmur. Bir millət olaraq düşüncəmizdəki naqisliyi, bütün məsələlərə şəxsi mənafe baxımından yanaşmaq tendensiyasından əl çəkmə bilməməyimizi, milli tale ilə bağlı düşünmək imkanlarımızın məhrumluğumuzu bədii təhlilin predmetinə çevirir.

Biz çox vaxt deyirik ki, Sabir eybəcərliyi tənqid edirdi. Onun satirasının ictimai dəyərini də burada axtarıyıq. Bu, əlbəttə, müəyyən mənada belədir. Lakin, fikrimizcə, Sabir satirasının gücü ancaq burada deyil. Əslində, şair burjuva münasibətləri dövrünün milli həyatını analitik bədii təhlildən keçirirdi. Formalaşmaqda olan ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər sistemində hər bir vətəndaşın, zümrənin üzvünə düşən missiyanı dahiyana şəkildə düzgün və dəqiq təyin edirdi. Bütün hallarda mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr burulğanında hər bir məsələyə, hərəkətə həssas yanaşır, ona birtərəfli qiymət verməkdən çəkinir, milli həyat problemlərini və vətəndaşların bu problemlərə münasibətini obyektivlik və mahiyyət müstəvisində dəyərləndirirdi. M.Arif yazırdı ki, "Axundovun tənqidi pozitiv bir səciyyə daşıyır, yəni bu tənqidin arxasında böyük və müsbət

fikir, gözəl bir məqsəd, müqəddəs bir ideal durur". (Arif M. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild.s.288) Realizmin fərqli cərəyanlarına aid etməyimizə baxmayaraq, bu fikir Sabir tənqidinin də mahiyyətini ifadə edir. Sabirin tənqidi inkarçı tənqid deyildi. Bu tənqid tənqid hədəfinə nifrətdən yox, sevgidən doğurdu və Sabir ancaq milli düşüncədəki naqisliyi tənqid hədəfinə çevirməklə kifayətlənmirdi. Sabir satirası milli düşüncəni formalaşdırmaq, istiqamətləndirmək meylilə "milli həyatımızın ensiklopediyası"na çevrilmək qüdrəti qazanırdı. Sabir ancaq əxlaqi-mənəvi eybəcərlilik mənasında "nə etməli?", "nədən çəkinməli?" sualına cavab vermirdi, insanın vətəndaşlıq ləyaqətini alqaldan əməlləri tənqid hədəfinə çevirməklə bərabər, eyni zamanda "nə etməli?" sualına da cavab verirdi. Konkret situasiyalarda milli mənafe baxımından münasib olan və olmayan keyfiyyətləri tənqid hədəfinin düşüncə predmetinə çevirməklə oxucunun düşüncəsinə və haqiqəti tapmasına yardımçı olurdu:

*Hələlik tullamışq xaneyi-viranaları,
Dolamb kişvəri-Tiflisdə kaşanaləri,
Tapdıq axır Lizalartək neçə cananələri,
Çılçıqlarla işıqlandırırıq xanələri.*

Bu, "neft və milyonlar səltənətində" (İ.Musabəyov) yaşayan sosial tipin dünyagörüşü, yaşam və əxlaq tərzinin riyazi dəqiqliklə əks etdirilmiş lövhəsidir. Sabir "əğniya"nın düşüncəsindəki bu naqisliyi görür, onun dünyagörüşünün darlığı, məhdudluğu böyük şairin ürəyini yaralayır. Lakin o, "istiqbala" olan inamını itirmirdi. İstiqbal namına Sabir əğniyanın dünyagörüşündə, yaşam və əxlaq tərzində dəyişikliyə, irəliləyən doğru hərəkətə nail olmağın mümkünlüyünə inanır və bunun üçün qarşısında duran vəziyyətləri ona xatırladır, onun da vətəndaşlıq məsuliyyətindən, milli taleyə cavabdehlik borcundan söz açır, bu məqsədlə də yuxarıdakı lövhəni aşağıdakı beytlə tamamlayır:

*Zalxalar qaxmasına çökdü qaranlıq, bizə nə?!
Tapmayıv uc-yulavacıl qızaranlıq, bizə nə?!*

Sosial gerçəklikdə milyonların Annalar, Lizalar, Sonyalar yolunda fəda etməyə hazır olan milli düşüncədən məhrum qəhrəmanına estetik düşüncə Zalxalar, Fatma - Tükəzbanlarla bağlı problemləri də xatırlatmaq, onun həyata baxış tərzini dəyişməyə çalışırdı.

Əlbəttə, Sabir yaxşı bilirdi ki, hər şeydə şəxsi mənafe güdən və ümumiyyətlə, geniş düşüncəyə bəcaarmayan "əvəm əğniya"yı milli mənafe ilə bağlı hərəkətlərə sövq etmək o qədər də asan deyil. İlk növbədə, Sabir, milli düşüncədən məhrum əğniyanın mühafizəkarlığını tənqid hədəfinə çevirirdi:

*Mən fəqət öz əvvimi sannaqlarım,
Xeyrim üçün ələmi viranlarım,
Mən nə cəmət, nə vətən anlarım, -
Yansa vətən, bətsə cəmət belə!*

Sabir "yansa vətən, bətsə cəmət belə" "nə cəmət, nə vətən" haqqında anlamaq, eşitmək istəməyən əğniyanın ictimai şüuruna təsir etməyən

çətinliyini bilir, onda vətəndaş şüuru təbiiyə etməyin asan olmayacağını çox yaxşı başa düşürdü. Müəyyən mənada, o da H.Zərdabini yolunu intixab etmişdi. Çağıranda gəlməyən, deyəndə eşitməyən vətəndaşlarına dönə-dönə müraciət etməyi, onun şüurunu hərəkətə gətirənə qədər deməyi özünün vətəndaşlıq borcu sayan Sabir, məsləhətçi H.Zərdabi kimi, inanırdı ki, "olmaz ki, mənim sözümlə eşidənlərdən heç biri qanan olmasın, necə ki, bir buluğın suyunun altına nə qədər bərk daş qoyasan bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş murur ilə əriyib dəşilər, habelə söz də, ələklüsüs doğru söz, murur ilə qanmazın başını dəşib onun beyninə asar edər".

Bu düşünce, əqidə və inamla milli həyatın bütün problemləri ilə əğniyanı üzbaşiz qoyub onun vicdanını oyatmaq Sabirin vətəndaşlıq məramına çevrilir.

Əlbəttə, kapitalist və fəhlə, mülkədar və kəndli münasibətlərini siniflərarası antoqonist ziddiyyətlər məstəvisinə gətirib Sabiri "burjuva-mülkədar ağaların amansız qənimini" kimi təqdim etmək olar, "qəmsiz-qayğısız, tufeyli həyat sürən, "millət qəmi"ndən uzaq olan hakim və istismarçı siniflərə qarşı şairin kəskin nifrətindən" (Məmmədov M. Şairin poetik irsi. (Ön söz), M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı. "Yazıçı", 1992, s.8) söz açaraq onu "inqilabçı şair" elan etmək olar. Lakin bu baxış heç bir halda Sabir satirasının müasirliyini şərtləndirən keyfiyyət kimi çıxış edə bilməz. Bu mənada sabirşünas alim A.Bayramoğlu Sabir satirasının inqilabi məzmununu "inqilabçıların ideyalarını nəzmə çəkmək"də yox, "tasvir, ifadə tərzii ilə" "əxlaqda, mənaəviyyətdə", "sosial-psixoloji" sferada yaratdığı "köklü dəyişikliklər"də axtarmağa haqlıdır (Bayramoğlu A. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki..." Bakı, "Elm", 2010, s.416). A.Bayramoğlu Sabir yaradıcılığının sosial məramına müasir ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə tam dəqiq qiymət verərək yazırdı: "Sabir poeziyası, satirası da xalqın (oxu: millətin - T.S.) özünüdərkinə, özünü təsdiqinə və milli istiqlalına mane olan, ona əngələ çevrilən cəhətləri, yəni ictimai düşüncə tərzini tənqid edirdi". (Bayramoğlu A. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki..." s.413) Bu cür yanaşmanın ənənəvi sovet ədəbiyyatşünaslığındakı baxışdan topoloji fərqi orasındadır ki, A.Bayramoğlu tənqid hədəfinə münasibətin, tənqiddə məqsədin psixoloji tərəflərini də düzgün müəyyənləşdirir: "İki cür inikas var. Bir var, insanı bədbinləşdirir, daha da ruhdan salır. Bir də var nöqsanı elə göstərən ki, sən bu əzabdan daxilən sarsılıb, bu əzabdan hərəkətə gəlib silkinməyə fikrinə düşəsən, bu da eynəcliklərdən, nöqsanlardan xilas olmaq üçün səndə daxil potensialı işə salıb məqsədə doğru aparmağa imkan verir". (Bayramoğlu A. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki..." s.414)

Sabir əksər hallarda tənqid edirdi, bu tənqidin mahiyyətində kinayə dayanırdı, ifşa yox. İfşadan fərqli olaraq, kinayədə hədəf kimi seçilmiş tipin "daxili potensialı"ni hərəkətə gətirmək gücü var. Bu, Sabir tənqidinin təlqin gücüdür. Milli həyat problemlərinin inikasında ifşa psixoloji cəhətdən özünü doğrulda bilməz, o, ancaq "insanı bədbinləşdirir, daha da ruhdan salır". İfşadan təlqinə yol yoxdur. İfşa məhv etmək, "kökündən qazmaq" məqsədi daşıyır. İfşa üzərinə təbiiyədəcilik funksiyası götürür. Ancaq kinayə tənqid hədəfini "daxildən sarsıtmaq" və bu sarsıtının gücü ilə onun daxil potensialını işə salıb məqsədə doğru aparmağa imkan verir.

Sabirin əksər satiralarında sosial tipə münasibət tənqiddən - kinayədən təlqinə doğru gedir. Sabir həm sosial tipin dünyagörüşündəki hansısa cəhəti tənqid edir və eyni zamanda, hansısa cəhəti ona təlqin edir. Burda hədəf

sosial tipin təbii varlığı deyil. Onun sosial varlığında özünə yer alan məhdudluq, dünyagörüşündəki naqislik hədəf seçilir. Məqsəd dünyagörüşünə təsir edib onu dəyişməkdir. "Əkinçi". "Fələ" və bu tipli digər satiralarında bizim qarşılaşdığımız ictimai tip, ilk növbədə, dünyagörüşündəki darlıqla tənqid hədəfi seçilir. Onlarda millət duyğusu, vətəndaşlıq düşüncəsi hiss olunmur. Əslində, onlar da əsrin maddi cəhətdən yoxsul yox, təmin olunmuş Novruzəlisidir. Novruzəli kimi, onların da ən böyük qusuru ictimai şüur yoxsulluğudur, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluğudur. Sabirin hədəfi vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluq, məqsədi vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizədir. Sabir hədəf seçməkdə və məqsəd uğrunda mübarizədə kəndli ilə mülkədar, fəhlə ilə kapitalist arasında heç bir fərq qoymur. Geniş mənada Sabir üçün onlar arasında, doğrudan da, fərq yoxdur. Hər ikisi millət övlətidir və hər ikisi milli və ictimai şüurdan məhrumdür:

*Fəqət bir iş də görmək istər isən, gör müsəlmanlık!
Təhəmmül eylə cüvri-mülkədarə, işlə heyvəntək!
Çalış, ək, biç, aparını bay, evin qalsın dəyirəntək!
Aylıma, haqqını qanma, xəbərər olma insəntək!*

Sabirin "Səbr eylə" adlı bu məşhur satirasında tənqid olunan sosial tip kəndlidir və şairin öz tənqid hədəfinə münasibəti kifayət qədər sərtidir. Ənənəvi ədəbiyyatşünaslıqda xüsusən qeyd olunduğu kimi, burda tənqid - kinayə hətta sarkazm səviyyəsinə yüksəlir. Lakin qətiyyətlə şübhə doğurmayan bir həqiqət var ki, Sabir bu satirada ictimai tipi şüur yoxsulluğu, özünün bir insan, vətəndaş kimi dərk edə bilməməsinə görə tənqid edir. "Səbr eylə" şeirinin satirik qəhrəmanı Mirzə Cəlil "Poət qutusu"ndakı Novruzəlinin adekvatıdır. Qul psixologiyası onun da şüuruna hakim kəsilib. Y.Qarayev doğru yazırdı ki, "Novruzəli, ümumiyyətlə, müsbət insani keyfiyyətlərdən məhrum deyil, ictimai-siyasi, hüquqi keyfiyyətlərdən məhrumdür. Hətta onun bilavasitə iqtisadi kasıblığı da (zəruri olan hər şeyi var, gətirdiyi paydan, sovgatdan da görünür) ədəbi ad nəarahət edir, ictimai-siyasi, hüquqi cəhətdən kasıblığı isə, həkayədə hərtərəfli bədii təhlilin predmeti deyildir". (Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət, s.176) Mirzə Cəlil kimi, Sabir də "ictimai ağaclar"ı təmsil edən satirik tipə qarşı tənqidini ona görə sarkazm səviyyəsinə yüksəltdirdi ki, onun simasında "potensial bir müsbət qəhrəman"(Y.Qarayev) - milli və ictimai şüur qazanmış gələcək millət övlədi, vətəndaş görünür.

"Əkinçi"dəki kəndli, "Fələ"dəki fəhlə obrazlarında "potensial bir müsbət qəhrəman"ın - milli və ictimai şüur qazanmaqda olan millət övlədinin, vətəndaşın ilkin cizgiləri görünüyə gətirilsə də, əsas və son məqsəd bu deyil. Həyatı bədii idrakının tipinə, inikas üsulunun xarakterinə uyğun olaraq Sabiri "Əkinçi" də də, "Fələ" də də, bu tipli digər satiralarında da daha çox hələ ictimai və milli şüuru inkişaf etməmiş, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, başqa sözlə, "insan olmağa vaxtı çatmayan" (Elçin) sosial tiplər daha çox maraqlandırır. Sabir çox yaxşı başa düşür ki, milli harmoniya, tarazlıq yaratmaq üçün cəmiyyətə ictimai və milli şüuru inkişaf etmiş fəhlə və kəndli ilə bərabər, kapitalist və mülkədar da lazımdır. Cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri milli düşüncəyə köklənmişliklə, vətəndaş kimi üzərinə düşən məsuliyyət hissini dərk etmədikə son məqsədə - milli birliyə nail olmaq mümkün olmayacaqdır. "Əkinçi" də, "Fələ" də, "Naql

olana..." da, "Pula təvəcəh" da, "Dilonçi", "Xəsisin heyfı, varisin keyfi" və digərləri də bu son məqsədi gerçəkləşdirmək naminə yazılmış əsərlərdir.

"Xəsisin heyfı, varisin keyfi" satirasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək

*Bir para şəxs elyir mayeyi-ehsan səni,
Qədrini bilməz, edir millətə qurban səni.
Aşiqəm mən sənə ancaq olasan nünisi - can,
Bibhi əntə və ümmi sənə caum qurban!*

M.Baxtinin təbirincə demiş olsaq, Sabirin bədii nitqi dialoji xarakterlidir. Onun satirik qəhrəmanlarının monoloqlarında həm özlərinə, həm də başqalarına məxsus dünyagörüşlərinin bədii ifadəsini görmək mümkündür. Yuxarıdakı misralar ancaq satira hədəfinin dünyagörüşünün ifadəsi deyil. Bu dörd misrada fərqli dünyagörüşlərinə malik iki əğniyanın obrazı yaradılmışdır. Şair bu satirada milli şüuru inkişaf etmiş, vətəndaş düşüncəli varlı obrazı ilə (varını, dövlətini, pulunu millətə qurban edən əğniya obrazı ilə) vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, milli şüuru oyanmamış varlı obrazını (bütün varlığı ilə pula aşiq olan əğniya obrazını) qarşılaşdırır. sənətkarın bədii niyyəti də bu təzadlı situasiyanın oxucu şüurunda yaratdığı, yarada biləcəyi mtibahla gerçəkləşir.

Sabir əkinçi və fəhləyə potensial bir qəhrəman - istiqbalımızı müəyyən edəcək vətəndaşlar kimi baxdığı kimi, "ictimai yuxarılar"a da eyni münasibət bəsləyir. istiqbal naminə onlara da ümid gözü ilə baxırdı. Sabirə burjuva münasibətlərinin yenidən formalaşdığı dövrdə "müsəlman fəhlələrin qayğısına qalan", onların "qismən də olsa, maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması"na nail olan H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Səlimxanov, M.C.Əliyev kimi milli burjuaziya nümayəndələrinin, "həmişə yoxsullara kömək etməyə və onların qayğılarına qalmağa çalışsan" İsmayıl xan Ziyadxanlı, Allahyar bəy Zülqədarov, Fərrux bəy Vəzirov kimi mülkədarların adları və əməlləri yaxşı məlumdur. Sabirin satirik qəhrəmanları - "Əkinçi"dəki mülkədar, "Fələ"dəki kapitalist, "Nuri-çəşmanımın"san, ey pul, canımın"san" deyən sərvoctdar milli həyat problemlərinə, vətən və onun taleyinə münasibətdə H.Z.Tağıyev, yaxud İsmayıl xan Ziyadxanlı deyildilər. H.Z.Tağıyevdən, İsmayıl xan Ziyadxanlıdan fərqli olaraq, onlar öz şəxsi mənafehlərindən kənar məsələlər haqqında düşünmə bilmirdilər. Onlar bu cür düşüncə tərzindən, hələ ki, uzaq idilər. Ancaq məsələ burasındadır ki, ictimai şüuru milli mənafeyə kökləmək zamanın tələbi, zamanın istəyi idi. Burjuva münasibətləri bu cür düşüncə tərzini formalaşdıracaq ideoloqlar yetirirdi. Bu mənada Mirzə Cəli də, Sabir də, Ə.Hüseynzadə də, Ə.Ağaoglu da, A.Səhət və Hadi də "burjuva münasibətləri"ndən doğulmuşlar idi.

"Füyuzat" çılıq da, "Molla Nəsrəddin" çilik də bu müstəvidə ərsəyə gəlmişdi. Professor N.Şəmsizadə dəqiq yazırdı ki, "Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!" adı mürəcici deyil, məslək harayı idi. Bu harayla "Molla Nəsrəddin" Zaqafqaziyada və bütün Yaxın Şərqdə milli mənlük şüurunun oyatmağa nail oldu." (Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Bakı, "Nurlar", 2006, s.58.) Bu işdə, heç şübhəsiz ki, "Azərbaycançılığın qamus kitabı"nın (N.Şəmsizadə) - "Hophophnamə"nin müəllifinin müstəsna xidmətləri olmuşdu.

